

ŻANETA MARSZAŁEK-TRZEBIŃSKA

Uniwersytet Opolski

ORCID 0000-0002-1197-3540

SYTUACJA EKONOMICZNA KOBIET WIEJSKICH POWIATU KALISKIEGO W OKRESIE MIĘDZYWOJENNYM. WYBRANE ASPEKTY DZIAŁALNOŚCI

W dziejach ludzkości kobiety i mężczyźni zawsze brali aktywny udział w kształtowaniu społecznego i gospodarczego ładu. Jak zauważa A. Giddens, charakter ich współpracy oraz podział obowiązków w ramach tej współpracy w różnych czasach przyjmował różne formy¹, głównie ze względu na system płci, czyli cechy, zachowania i wzory interakcji społecznych, które są narzucane członkom społeczeństwa. System ten składa się ze wzajemnie powiązanych elementów: opartych na płci biologicznej, podziału pracy ze względu na płeć, społecznej regulacji seksualności².

Istotne jest dostrzeżenie stereotypów związanych z płcią, które zmieniały się w zależności od typu organizacji życia społecznego³. Powiązane są one z przypisywanymi rolami, które stanowią zbiór przepisów i oczekiwań stawianych jednostce danej płci. Odnoszą się one zazwyczaj do innych oczekiwań dotyczących rodzaju aktywności, zadań, postaw, zachowań, sposobów odczuwania i postrzegania świata oraz funkcji, które odpowiednie są dla kobiet i mężczyzn. L. Brannon definiuje rolę rodzajową jako „zbiór istotnych społecznie działań kojarzonych z mężczyznami lub kobietami”⁴. Wśród stereotypów kojarzonych z płcią wyróżnić można cztery grupy: podział ról w domu, role zawodowe, wygląd fizyczny, cechy osobowości⁵, zakładając, że ludzie mają określone preferencje.

W ekonomicznym postrzeganiu płci ważnym elementem jest wymiana między ludźmi, jej wielowymiarowość. Definiowanie jednostki przez pryzmat płci najczęściej odnosi się do rozważań na temat rynku pracy, rodziny, gospodarstwa domowego. Łączy się np. ze zróżnicowaniem płac, dyskryminacją na rynku pracy, nierównym podziałem nieod-

¹ A. Giddens, *Socjologia*, Warszawa 2006, s. 409.

² C. M. Renzetti, D. J. Curran, *Kobiety, mężczyźni i społeczeństwo*, Warszawa 2005, s. 45.

³ Pierwszymi ekonomistami, którzy starali się uzupełnić braki w teorii ekonomii o czynnik płci, byli S. Mill i H. Taylor. Prowadzili rozważania na temat równości kobiet w zatrudnieniu i dostępie do własności. Ch. Perkins Gilman analizowała pozycję kobiet w rodzinie i promowała aktywność zawodową kobiet. Obszar ten zyskuje więcej zwolenników po drugiej fali feminizmu (lata 60. XX w.). Aktualnie przybywa opracowań z zakresu ekonomii feministycznej.

⁴ J. Brannon, *Psychologia rodzaju*, Gdańsk 2002, s. 210.

⁵ W. Wosińska, *Płeć a zachowanie społeczne*, [w:] *Encyklopedia psychologii*, red. W. Szewczuk, Warszawa 1998.

płatnej pracy w gospodarstwie domowym oraz rozmiarami ubóstwa⁶. Analiza relacji płci stanowi wynik procesów społecznych. Za główną domenę aktywności kobiet przyjmując się prowadzenie domu i wychowywanie dzieci, zaś w przypadku mężczyzn – pracę zawodową i zarabianie pieniędzy. Część kobiet akceptuje przypisywane im role, a swoje aspiracje i plany życiowe dostosowuje do zajmowanej przez siebie niższej pozycji w społeczeństwie. Mimo zmian, jakie nastąpiły w ostatnim czasie, kobiety nadal tkwią w sieci tradycyjnych stereotypów, ale i realnych uwarunkowań, ograniczających swobodę wyboru, związanych z układem ról społecznych właściwych dla płci.

Uwarunkowania historyczne i kulturowe miały wpływ na sposób postrzegania roli kobiet⁷. Odrodzenie Polski w 1918 r. wymagało wielu zmian. Okres międzywojenny stanowił kontynuację procesów modernizacyjnych zapoczątkowanych w Europie w XIX stuleciu. Kraj borykał się z szeregiem problemów, które nierzadko były konsekwencją polityki prowadzonej przez zaborców, stąd też II Rzeczpospolita zarówno pod względem urbanizacji i uprzemysłowienia, jak i nowoczesnej gospodarki rolnej pozostawała w tyle za najbardziej cywilizacyjnie rozwiniętymi społeczeństwami Europy. Obok szeregu palących problemów ważnym osiągnięciem tego okresu jest przyznanie kobietom w Polsce biernego i czynnego prawa wyborczego⁸. Ostatecznie, prawa kobiet potwierdzone zostały później, 28 listopada 1918 r. dekretem o ordynacji wyborczej do Sejmu Ustawodawczego i ogłoszonym 6 grudnia 1918 r.⁹ Kwestia ta została podniesiona do rangi prawnoustrojowej, a zasada równouprawnienia kobiet i mężczyzn stała się obowiązującą wytyczną działania organów władzy ustawodawczej¹⁰. W praktyce utrzymywały się przez cały okres

⁶ Od A. Smitha do G. Beckera dążenie do maksymalizacji zysków było zachowaniem, które przeważało w sferze publicznej (na rynku), podczas gdy zachowania w gospodarstwach domowych charakteryzowały się altruizmem i troską o innych. Ta tendencja historyczna wyłącznego skupienia się na stosunkach między mężczyznami na rynku doprowadziła do zupełnego usunięcia w cień produktywniej i nieproduktywnej pracy kobiet wykonywanej w domach. Zob. A. Zachorowska-Mazurkiewicz, *Gender w teorii ekonomii – wprowadzenie do ekonomii feministycznej*, „Studia i Prace Wydziału Nauk Ekonomicznych i Zarządzania” 2013, nr 33, s. 51.

⁷ Kwestie kobiece zaczęto włączać do analiz ekonomicznych już w latach trzydziestych XX wieku, skupiając się przede wszystkim na badaniu przyczyn nierówności w wynagrodzeniach kobiet i mężczyzn. W ramach ekonomii podjęto rozważania dotyczące sfery wymiany między ludźmi, ich relacji. Najczęściej dotyczyła one ról w rodzinie, gospodarstwa domowego i pracy.

⁸ Zrównanie praw zadeklarował Tymczasowy Rząd Ludowy Republiki Polskiej utworzony w Lublinie w nocy z 6 na 7 listopada 1918 roku. Program rządu przedstawiono w manifestie ogłoszonym 7 listopada 1918 r. Ostatecznie tymczasowy ustrój polityczny państwa polskiego został uregulowany dekretem z 22 listopada 1918 r. o najwyższej władzy reprezentacyjnej Republiki Polskiej. Art. 1 dekretu stanowił, iż „Wyborcą do Sejmu jest każdy obywatel bez różnicy płci, który do dnia ogłoszenia wyborów ukończył 21 lat”. Zapisano w nim w punkcie 4: „Sejm Ustawodawczy zwołany będzie przez nas jeszcze w roku bieżącym na podstawie powszechnego, bez różnicy płci, równego, bezpośredniego, tajnego i proporcjonalnego głosowania. Czynne i biernie prawo wyborcze będzie przysługiwało każdemu obywatelowi i obywatelce mającym 21 lat skończonych”

⁹ Dekret Naczelnika Państwa z 28 listopada 1918 r. w sprawie ordynacji wyborczej, „Dziennik Praw Państwa Polskiego” nr 18, poz. 46. Uzyskanie czynnego i biernego prawa wyborczego przez kobiety po I wojnie światowej. Zob. refleksje A. Piłsudskiej zawarte w jej „Wspomnieniach”, Warszawa 1989. Rząd Ignacego Daszyńskiego nie zdążył wprowadzić zmian gwarantowanych swoim programem (11 listopada nastąpiła dymisja tegoż rządu). Organizatorki warszawskiego Zjazdu Kobiet udały się do Józefa Piłsudskiego w listopadzie 1918 roku z delegacją Centralnego Komitetu Równouprawnienia Politycznego Kobiet Polskich. J. Budzińska-Tylicka i M. Chmieleńska przedstawiły Naczelnikowi deklarację z wezwaniem do przyznania Polkom równouprawnienia politycznego. 28 listopada Piłsudski złożył swój podpis pod dekretem przyznającym prawo wyborcze każdemu obywatelowi, bez różnicy płci.

¹⁰ Za: M. Pietrzak, *Sytuacja prawna kobiet w Drugiej Rzeczypospolitej*, [w:] *Równe prawa i nierówne szanse. Kobiety w Polsce międzywojennej*, red. A. Zamowska, A. Szawarc, Warszawa 2000, s. 77-94.

międzywojenny przepisy prawa cywilnego sprzeczne z konstytucyjną zasadą równości płci, które miały swe źródło w kodeksach państw zaborczych. Przepisy prawne oraz przyjęte normy społeczne w wielu przypadkach utrudniały kobietom decydowanie o własnym losie, stąd też regulacje prawne i polityczne nie wpłynęły od razu znacząco na sytuację kobiet¹¹. Zaznacza się jednak postęp urbanizacji, upowszechnianie oświaty, wzrost poziomu aspiracji życiowych i indywidualnej podatności na zmianę oraz sekularyzacja norm i wartości, co prowadzi do poszerzenia życiowych możliwości kobiet i zwiększenia ich samodzielności i społecznej pozycji w wielu obszarach życia oraz w sferze publicznej.

Pod względem ekonomicznym kraj charakteryzował się niskim poziomem życia i szeregiem nierówności społecznych prowadzących w rezultacie do deprivacji potrzeb.

Zdecydowana większość ludności kraju niemal całą swoją aktywność ekonomiczną poświęcała na zaspokojenie elementarnych potrzeb życiowych, a i to w wielu przypadkach nie chroniło przed okresowym niedożywieniem, a nawet głodem¹².

Odradzająca się Polska wyróżniała się dużym bezrobociem w miastach, przeludnieniem wsi i jednym z najwyższych w Europie przyrostem naturalnym. W połowie lat 30. codziennie szukało pracy co najmniej 2 mln osób w wieku produkcyjnym, w tym połowa z nich na wsi (wyrobnicy), a druga w mieście (głównie robotnicy najemni, bez kwalifikacji)¹³.

W okresie II Rzeczypospolitej przedstawicielki płci pięknej stanowiły ponad 51% ogółu całego społeczeństwa. W 1921 roku było to 51,7%, 10 lat później minimalnie mniej – 51,4%. Pomiędzy 1921 a 1931 rokiem liczba kobiet w poszczególnych grupach wiekowych nie zmieniła się znacząco. W 1938 r. stanowiły one 51,2% ogółu społeczeństwa. W 1921 r. z rolnictwa żyło 64% ludności, a w latach 1931-1938 60%. Polskę cechował wysoki odsetek analfabetów, z czego wśród kobiet był on wyższy niż u mężczyzn (mężczyźni 30%, kobiety 36%). Po podjętych działaniach na rzecz walki z analfabetyzmem, reformach szkolnictwa poziom analfabetów spadł do 23% w skali kraju. W II RP system edukacji oparty na bezpłatnym, powszechnym i obowiązkowym nauczaniu dawał nowe możliwości kobietom. Nauczanie w szkole średniej oparte było na jednakowym programie nauczania dla mężczyzn i kobiet¹⁴. Mimo iż formalnie kobiety miały dostęp do wszystkich szkół, to w praktyce ich możliwości kształcenia były mocno ograniczone. Szczególnie na wsiach oddziaływała tradycja i poglądy dotyczące roli kobiety¹⁵.

Dzięki temu Rzeczpospolita znalazła się w elitarnym gronie państw „postępowych”, w pierwszej jedenastce krajów europejskich, w których kobiety uzyskały pełne prawa wyborcze. Prawa te potwierdziła konstytucja marcowa.

¹¹ Kobiety rzadziej korzystały z biernego prawa wyborczego, np. w kolejnych wyborach do Sejmu, Senatu. Piastowały łącznie 68 mandatów (46 poselskich i 22 senatorskie na 2500 wszystkich parlamentarzystów, stanowiły około 2,5% całej grupy posłów i senatorów). Najwyższy ich odsetek – 4% ogółu przypadła na Sejm i Senat III kadencji (1930-1935). W 1938 r. kobiety uzyskały zaledwie jeden mandat poselski i 4 senatorskie. Za: J. Dufurat, *W okresie powolnej modernizacji. Kobieta w II Rzeczypospolitej – próba bilansu*, „Prace Historyczne” 2020, nr 147, z. 4, s. 815.

¹² W. Mędrzecki, *Materialne uwarunkowania życia społecznego*, „Metamorfozy Społeczne” 2015, t. 10, s. 117

¹³ C. Leszczyńska, W. Mędrzecki, Wstęp „Metamorfozy Społeczne” 2014, t. 9, s. 11.

¹⁴ W II RP system edukacji oparty na bezpłatnym, powszechnym i obowiązkowym nauczaniu dawał nowe możliwości kobietom. Nauczanie w szkole średniej oparte było na jednakowym programie nauczania dla mężczyzn i kobiet.

¹⁵ Na wsi i w małych miasteczkach panowało przekonanie, że wystarczy kobietom umiejętność pisania i czytania. Dziewczęta na wsi często przerwały naukę ze względu na obowiązki w gospodar-

Spółeczeństwo polskie żyło w większości rytmem tradycjonalistycznego społeczeństwa agrarnego. Zauważalny był obyczajowy konserwatyzm, ale i przeciążenie domowymi obowiązkami, brak wolnego czasu, niska kultura polityczna kobiet, które nie zawsze rozumiały związek między życiem codziennym a zmianami w sferze społecznej i politycznej. One same nie podważały tradycyjnych wyobrażeń o społecznej roli kobiety (roli służebnej w społeczeństwie)¹⁶. W tym okresie następuje rozwój aktywności zawodowej i zarobkowej. Coraz częściej wyruszały one do miast „za pracę”¹⁷. Z badań J. Żarnowskiego wynika, że między 1921 a 1931 rokiem liczba kobiet czynnych zawodowo wzrosła o prawie 60%¹⁸. Pomimo presji tradycyjnych wzorców łączących aktywność kobiet z rodziną i gospodarstwem domowym, ich praca zarobkowa poza domem zyskuje na znaczeniu, staje się bardziej obecna w świadomości społecznej i przestaje budzić krytykę (głównie w odniesieniu do kobiet wolnych, bez rodziny i tych pracujących z pobudek ekonomicznych). Nadal jednak nadawano jej niższą rangę niż pracy mężczyźn. Z podjęciem pracy łączyły się przemiany obyczajowe, np. rewolucja w modzie, sposobie bycia, wyznawanych wartościach. Powoli zacierały się różnice w wyglądzie przedstawicielek różnych grup społecznych, choć w społecznościach wiejskich i małomiasteczkowych proces ten następował z opóźnieniem. Na wsi strój kobiet starszego pokolenia nie uległ zasadniczym zmianom¹⁹. Uzawodowienie kobiet skutkowało wzrostem ich niezależności ekonomicznej oraz aktywności w przestrzeni społecznej. Propagowane były wzorce nowoczesnej rodziny, które wytworzyła wielkomiejska inteligencja²⁰. Doszło do zmiany tradycyjnego podziału obowiązków w rodzinie, choć nadal mężczyźna postrzegany był jako żywiciel rodziny. Tendencje zmian zaczęły powoli przenikać również na tereny wiejskie. Przełom w wyznaczaniu tych postaw widoczny jest w latach 30. XX w., kiedy w dorosłe życie wkroczyło młode pokolenie Polek.

W omówieniu sytuacji ekonomicznej kobiet żyjących w okresie międzywojennym na wsi kaliskiej głównym kierunkiem analizy uczyniono próbę określenia ich poziomu życia, na który składały się takie czynniki jak: praca zarobkowa i praca na rzecz gospodarstw domowych oraz sytuacja życiowa często wynikająca z pełnionych ról społecznych. Celem opracowania jest więc przedstawienie ich kondycji ekonomicznej i społecznej.

W okresie międzywojennym powiat kaliski do 1938 roku wchodził w skład województwa łódzkiego, od 1938 roku stał się częścią województwa poznańskiego. Bazę źródłową do przedstawienia sytuacji ekonomicznej kobiet na wsi kaliskiej w okresie międzywojennym.

stwie domowym. Niecałe 7% maturzystek kończyło studia wyższe, ale mimo to kobiety stanowiły 25%-30% ogółu studentów.

¹⁶ Należały do nich: wsparcie potrzebujących, działalność opiekuńcza – wychowanie dzieci, troska o zdrowie i rodzinę.

¹⁷ Ogólna liczba pracujących poza rolnictwem wynosiła około 46%. Większe zmiany w sferze zawodowej objęły przedstawicielki warstw inteligencko-mieszczkańskich, posiadających średnie i wyższe wykształcenie. Wśród pracowników umysłowych przeważały kobiety młode i niezamężne. Większość z nich rezygnowała z pracy po zamążpójściu. Mężatki stanowiły około 30% zatrudnionych. Zob. J. Żarnowski, *Praca zawodowa kobiet w Polsce międzywojennej* [w:] *Kobieta i praca. Wiek XIX i XX*, t. 6, red. A. Żarnowska, A. Szwarc, Warszawa 2000, s. 129; W. Mierzecki, *Praca zarobkowa kobiet w środowisku robotniczym w Polsce międzywojennej*, [w:] *Równe prawa i nierówne szanse. Kobiety w Polsce międzywojennej*, red. A. Żarnowska, A. Szwarc, Warszawa 2000, s. 111.

¹⁸ J. Żarnowski, *Praca zawodowa...*, s. 121-122.

¹⁹ Zob. A. Sieradzka, *Moda w przedwojennej Polsce*, Warszawa 2013, s. 39-50, 56.

²⁰ Celem małżeństwa przestało być posiadanie dzieci, punkt ciężkości przesunął się w kierunku budowania relacji między żoną a mężem.

dzywojennym stanowią głównie wyniki powszechnych spisów ludności z tego okresu²¹ oraz zgromadzone materiały własne.

Powiat kaliski liczył w okresie międzywojennym 20 gmin wiejskich i 3 miasta. Łącznie na wsi i w miastach na 100 mężczyzn w 1921 r. przypadało na tym terenie 111,4 kobiet. Na wsi kaliskiej liczba kobiet wynosiła 67 259 tys., co stanowiło 108,5 kobiet na 100 mężczyzn. Na 1 km² przypadało w powiecie kaliskim 121,8 osób²². Niemal we wszystkich gminach liczba kobiet w 1921 r. przewyższała liczbę mężczyzn. Według spisu z 1921 r. najwięcej było mieszkań jednoizbowych – 14 960 tys., w których zamieszkiwało 65 671 tys., osób, ale niewiele mniej dwuizbowych, bo – 13 463 tys. Na przestrzeni 2 izb mieszkało 80 558 tys. osób²³. Średnio w mieszkaniu na wsi kaliskiej pozostawało od 4 do 6 osób. Umiejętność czytania deklarowało wówczas 32 275 tys. kobiet mieszkających na wsi, brak tej umiejętności wskazało ogółem 31 058 tys²⁴. W całym powiecie wykształceniem wyższym okazało się 529 osób, w tym 91 kobiet, zawodowym 373 osoby, w tym 83 kobiety²⁵. Ogółem w tym okresie w powiecie kaliskim odnotowano 109 kalek, w tym 57 kobiet i 52 mężczyzn²⁶ oraz 5 426 tys. sierot, w tym 2 850 tys. płci żeńskiej²⁷. Na wsi kaliskiej zatrudnionych w rolnictwie i leśnictwie wraz z hodowlą, ogrodnictwem i rybactwem było 101 716 tys., w tym 52 643 tys. kobiet²⁸, co stanowi 51,7% ogółu pracowników.

Według spisu z 1931 r. na 100 mieszkańców miasta Kalisza przypadało 117 kobiet, na wsi stosunek ten był niższy. W roku 1931 na terenie powiatu kaliskiego 68% stanowiła ludność wiejska utrzymująca się z rolnictwa. Gęstość zaludnienia dla wsi wynosiła 90,5 osoby na km²²⁹. Zaznaczająca się tendencja wzrostu zagęszczenia ludności świadczy o przeludnieniu powiatu, co sprawia, że po 1938 roku powiat kaliski był najbardziej zaludnionym powiatem województwa poznańskiego³⁰. Utrzymywała się przewaga kobiet, chociaż w porównaniu z danymi z 1921 r. była ona mniejsza³¹. W tym okresie struktura zawodowa mieszkańców powiatu kaliskiego nie różniła się znacznie od struktury województwa czy kraju. W 1931 r. na wsi pracowało 10 993 tys., z czego kobiet było 5 743 tys.³² Na terenie powiatu ludność utrzymująca się z rolnictwa wynosiła 104 649 tys.

²¹ Ustalenie struktury społecznej ludności województw łódzkiego i mniejszym stopniu poznańskiego szczególnie w 1931 r. sprawia, w porównaniu do 1921 r., trudność, głównie ze względu na oddzielenie ludności rolniczej od reszty, szczególnie przy ustalaniu struktury społecznej czynnych zawodowo i ma charakter w dużej mierze przybliżony.

²² Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej, *Statystyka Polski, t. XVI, Pierwszy Powszechny Spis Rzeczypospolitej Polskiej z dn. 30 IX 1921 r., województwo łódzkie*, Warszawa 1928, s. 3.

²³ Tamże, s. 11.

²⁴ Tamże, s. 28.

²⁵ Tamże, s. 67.

²⁶ Tamże, s. 82.

²⁷ Tamże, s. 90.

²⁸ Tamże, s. 163.

²⁹ M. Słodowa, *Rolnictwo w powiecie kaliskim w latach 1929-1939*, „Rocznik Kaliski” 1971, t. VIII, s. 81.

³⁰ J. Orczyk, *Produkcja zbożowa Wielkopolski w latach 1929-1939*, Poznań 1963, s.27.

³¹ Na 100 mężczyzn przypadało 111,4, a w 1931 r. 108,9 kobiet. Zob.: *Statystyka Polski, seria C*, z. 77, s. 1.

³² Na podstawie: *Polska 1918-1988*, Warszawa 1989, s. 33; *Ludność i mieszkania. Zarys przemian w latach 1979-1988*, Polska, Warszawa, GUS, 1990, s. 23, w serii: *Materiały i opracowania statystyczne NSP 1988*.

Poza ludnością rolniczą 1 408 osób zatrudnionych było w ogrodnictwie, leśnictwie, rybołówstwie³³. Na 100 ha przypadało 95,7 osoby.

Na kształtowanie się pozycji ekonomicznej kobiet wiejskich na tym terenie u progu II RP wpływ miały doświadczenia I wojny światowej. Obszarem szczególnych zabiegów było gospodarstwo i rodzina. Często rodzinne gospodarstwo stawało się przedsiębiorstwem, którym kobiecie przychodziło samodzielnie zarządzać. Straty i zniszczenia wojenne, brak męża, trudna sytuacja ekonomiczna rodziny potęgowały biedę.

Równoległe utrzymywała się tendencja emigracji zarobkowej, charakterystyczna dla tych ziem sprzed I wojny światowej³⁴. Sprzyjało temu wówczas pogranicze zaborów, łatwość przedostania się i zdobycia pracy, np. z terenu gminy Blizanów wyjechało wówczas 2 729 mieszkańców³⁵. Większą grupę stanowili mężczyźni niż kobiety³⁶. Na terenie gminy Brzeziny od 1903 r. również zaznacza się zjawisko emigracji, a lata 1919-1939 określa się drugą falą emigracji zarobkowej³⁷. Bliskość granicy stanowiła tu niewątpliwą atut. Do Niemiec i Danii, Francji wyjeżdżały całe rodziny na początku kwietnia, wracały w listopadzie. Zarobione pieniądze pozwalały na polepszenie dotychczasowej sytuacji materialnej³⁸, ale często zdobycie ich wiązało się ze sporymi wyrzeczeniami. „ABC Kaliskie” 11 sierpnia 1938 r. opublikowało listy pracowników sezonowych w artykule „Niedola robotnic sezonowych w Niemczech”. Wskazywały one na złe warunki socjalne i nędzne wyżywienie

[...] teraz Wam opisuję, jakie życie: na pierwsze śniadanie jest kawa czarna, chleb i do chleba jest melasa, co w Polsce krowom oblewają sieczką [...] chociażbym była głodna, to i tak więcej nie dostanę [...] jedzenie jest wydzielone jak w aptecce, a pracować trzeba ciężko.

W drugim liście informacje są podobne „Tutaj jak na polu robie, nawet kawy pragnę, a tak jest gorąco, że wprost człowiek mdleje, a robić trzeba”³⁹.

³³ *Statystyka Polski, seria C, z. 77, s. 65.*

³⁴ W końcu XIX i na początku XX w. bezrobotna ludność wiejska masowo wyjeżdżała na roboty sezonowe w inne regiony kraju a nawet za granicę. Największe nasilenie wychodźstwa sezonowego na tym terenie odnotowano 1897-1899.

³⁵ M. Śmiecińska, *Blask malej ojczyzny. Gmina Blizanów wczoraj i dziś*, Blizanów-Kalisz 2004, s. 24.

³⁶ Najczęściej pracy szukali małorolni, biedota miejska, bezrolni. Kobiety niezależnie od państwa czy rodzaju pracy otrzymywały niższą zapłatę. Część robotników sezonowych wracała do domu, nie znalazłszy pracy. Szczytowym okresem rozwoju emigracji sezonowej na ziemi kaliskiej był rok 1910, kiedy odnotowano 66 311 osób, co podyktowane było dużym zapotrzebowaniem na siłę roboczą w Europie. Długoterminowe wychodźstwo przedłużyło się do 10,5 miesiąca. Zob. B. Szczepański, *Wychodźstwo sezonowe i emigracja zamorska, z terenu ziemi kaliskiej w końcu XIX i na początku XX stulecia*, „Rocznik Kaliski” 1974, t. VII, s. 153-155.

³⁷ L. Stempień, *Dzieje Ziemi Kaliskiej Brzeziny-Dzięcioły i okolice*, Szczecin 2006, s. 64. O tym zjawisku pisze też w 1965 r. J. Kowalczyk w gazecie „Chłopska Droga”.

³⁸ Praca była dobrze opłacana. Właściciele majątków dbali o pracowników, nie żalowali napoi, kawy naturalnej. Piwo przywożono na pole w beczkach. Trelowie wyjeżdżali jeszcze na paszporcie rosyjskim. Powracali i musieli wymienić korony duńskie na marki niemieckie, a te na ruble carskie. Przywozili po sezonie ok. 250 rubli oraz: worek mąki. Głowę cukru, funt kawy. To dawało dostateknie życie. Później wymieniali już na marki i złotówki. Wyjeżdżało też wiele osób do Francji. Pracowali u rolników, w fabrykach i górnictwie.

³⁹ „ABC Kaliskie” 1938, nr 220, s.1.

Powiat kaliski cechował się sporą liczbą ludności zbędnej do pracy i przeludnieniem⁴⁰. Pociągało to za sobą rozdrobnienie ziemi, wzrost jej ceny i czynszów dzierżawnych. Sytuacja ta wywierała wpływ na rolniczy rynek pracy, wzrost taniej siły roboczej⁴¹. Nie ma pełnych danych dotyczących płac robotników rolnych. W powiecie kaliskim w latach 20. XX w. wynosiły średnio 160 zł rocznie i były one niższe niż np. w województwie poznańskim. Wpływało to na zahamowanie mechanizacji i pogłębienie kryzysu na wsi. Wśród włościan utrzymywał się pogląd, że gospodarstwo około 5 mórg ziemi powinno zapewnić rodzinie utrzymanie, ale przeważały te o mniejszym areale. Rodziny wiejskie były jednak wielodzietne, stąd konieczne było szukanie innych form zarobkowania⁴². Kobiety i młodzież stanowili przedmiot największego wyzysku.

Właściciele gospodarstw karłowatych musieli podejmować dodatkową pracę zarobkową, by zapewnić byt rodzinie. Małorolni najczęściej zatrudniali się do prac sezonowych, dorywczej pracy najemnej⁴³. Płace, jakie osiąkali, były bardzo niskie. Czasami ograniczały się do miejsca do spania i pożywienia. Dopiero gospodarstwa samodzielne były w stanie wyżywić rodzinę chłopską. W niektórych wykorzystywana była sezonowa najemna siła robocza. Właścicielom tych gospodarstw udawało się gromadzić skromne oszczędności. Duże gospodarstwa rolne odznaczały się większym nakładem inwestycyjnym, wyższym poziomem gospodarowania. Obok rodziny zatrudniano robotników rolnych i najemnych sezonowych⁴⁴. Produkowane artykuły rolne przeznaczone były na rynki lokalne i eksport⁴⁵. Praca najemna, sezonowa, czy zamieszkanie w pobliżu miasta i zakładów przemysłowych generowały migrację licznych grup⁴⁶.

⁴⁰ Zjawisko to było charakterystyczne również dla wieku XIX. Pod względem ludności gubernia kaliska zajmowała czwarte miejsce, a gęstość zaludnienia była tu najwyższa. Tereny te były najsłabiej uprzemysłowione i charakteryzowały się przeludnieniem na wsi. Odznaczały się także wysoką produkcją roślinną. Na początku XX w. gubernia kaliska osiągnęła najwyższe zbiory w Królestwie. Zob. W. Załęski, *Statystyka porównawcza Królestwa Polskiego*, Warszawa 1876, s. 93; *Stosunki rolnicze Królestwa Kongresowego*, red. S. Janicki, Warszawa 1918, s. 302-340.

⁴¹ Teren ten już w poprzednim wieku cechowała znaczna własność folwarczna. Koniec XIX i początek XX w. cechuje wzrost liczby majątków przeznaczonych do sprzedaży, co było wynikiem trudności ekonomicznych. Stały się one lokatą kapitału dla lokalnych przemysłowców kaliskich.

⁴² Pod koniec istnienia II RP przeciętny robotnik mógł rocznie zarobić w mieście 1300-1400 zł, podczas gdy na wsi niewiele ponad 1000 zł, za: *Statystyka w II Rzeczypospolitej*, <https://niepodlegla.gov.pl/o-niepodleglej/statystyka-w-ii-rzeczypospolitej/> (dostęp z dnia 01.05.2021 r.)

⁴³ Liczba robotników najemnych na wsi była duża. Na początku XX w. wynagrodzenie robotnika podczas prac polowych wynosiło od 30 do 60 kop., natomiast kobiety otrzymywały od 20 do 40 kop. na dzień. W okresie sianokosów i żniw płace były wyższe i wahały się granicach 45-70 kop. Kobietom za równie ciężką pracę żęcia sierpem, wiązania snopów i zwożenia ich płacono jedynie 30-40 kop. Stali pracownicy rolni pozostający na utrzymaniu właściciela majątku otrzymywali za roczną pracę średnio od 40-70 rubli, a nawet 90-120 rubli, gdy byli na utrzymaniu własnym. Zob. B. Szczepański, *Wychodźstwo sezonowe...*, s. 275-28r.

⁴⁴ Robotnik sezonowy dziennie otrzymywał latem średnio 1,20, zimą 1,00 zł. Bezrobocie w latach kryzysu 1929-1933. Biedota szła do pracy w folwarku za 40-50 gr dziennie, przy czym czas pracy wynosił 12-14 godzin. S. Krzykała, *Podstawowe problemy gospodarcze i społeczne robotników rolnych w Polsce w latach 1918-1939*, „Rocznik Lubelski” 1970, nr 13, s. 122.

⁴⁵ R. Chomać, *Zmiany własnościowej struktury agrarnej guberni kaliskiej w latach 1864-1914*, „Rocznik Kaliski” 1968, t. I, s. 180-181.

⁴⁶ Czynniki rzutującymi na charakter wsi kaliskiej na początku XX w. było wychodźstwo, emigracja czy kredyty rolne. W tym okresie 50% ogółu wychodźców dostarczała gubernia kaliska, co miało niewątpliwie wpływ na kształtowanie się późniejszych stosunków na wsi. Gromadzenie kapitału pozwalało na zakup gospodarstwa czy jego powiększenie. Zob. R. Chomać, *Zmiany własnościowej struktury...*, s. 214-215.

Praca kobiet wiejskich utożsamiana była ze sferą kobiecą, nie była postrzegana jako produktywna. Często jednak łączenie pracy w gospodarstwie z innymi formami zarobkowania pozwalało na utrzymanie rodziny. Najpowszechniejszą okazją do zarobku było łączenie rolnictwa z rzemiosłem i handlem. Kobiety z produktami żywnościowymi w koszach, w chustach na plecach, pieszo szły do miasteczka na targ, aby zarobić parę groszy i kupić za nie ubiór, buty, mydło, sprzęty codziennego użytku. Powszechne było wystawianie własnych płodów rolnych i wytworów rzemieślniczych podczas okolicznych jarmarków często posiadających bogatą tradycję historyczną, np. w środy w Koźminku⁴⁷, czy wtorki i piątki w Kaliszu, ale także w Stawiszynie czy Błaszczkach. Wjazd na targowisko wymagał opłat, stąd nie każdego było na to stać⁴⁸. Małą ilość towarów sprzedawano „przy okazji”, aby nie tracić zysków. Najczęściej handlowano własnymi wyrobami (np. hafty, koronki), ale i produktami pochodzącymi z tzw. gospodarstwa kobiecego, np. jaja, mleko, sery, śmietana, drób, owoce i warzywa. Dochody nie były wysokie, dla porównania za 10 jaj można było uzyskać kwotę 80 gr, za litr mleka około 25 gr, kilogram cukru kosztował 1,25 zł, soli 32 gr, a buty średnio blisko 25 złotych. Zakup taniego żelazka wiązał się z wydatkiem 15 złotych. Niedrogie radio można było nabyć już w granicach 130-140 złotych⁴⁹. Mimo dysproporcji cenowych kobiety na wsi mogły dzięki temu zarządzać własnymi funduszami, które zazwyczaj przeznaczane były na potrzeby rodziny⁵⁰. Obok konserwatywnego spojrzenia na kwestię kobiecą, równolegle coraz częściej pojawiały się stanowiska orędujące za aktywnością kobiet w przestrzeni społecznej⁵¹.

⁴⁷ Ze źródeł wynika, że Koźminek od wieków był miejscowością o znaczeniu handlowym. Pierwotnie po nadaniu przywileju przez Kazimierza Wielkiego w 1369 r. jarmarki odbywały się we wtorki, po wydaniu rozporządzenia Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych z 22 sierpnia 1822 r. jarmarki odbywały się w środy, co trwa do dziś.

⁴⁸ W Koźminku w 1919 r. opłata od 1 konia wynosiła 0,30 mkp, podobnie od krowy i jałowizny. Za stół zajęty na placu należało zapłacić 1 mkp. W 1925 r. od stolika z artykułami spożywczymi należało zapłacić 0,50 zł, ale już w 1927 r. opłata wynosiła 1 zł. Zob. D. Wańka, *Koźminek. Zarys dziejów*, Kalisz 2000, s. 35.

⁴⁹ Ile zarabiano i co można było kupić za średnią płacę w przedwojennej Polsce. *Pensje i ceny w II RP*, <https://historia.org.pl/2018/07/22/ile-zarabiano-i-co-mozna-bylo-za-to-kupic-w-przedwojennej-polsce-pensje-i-ceny-w-ii-rp/> (dostęp z dnia 01.05. 2021 r.)

⁵⁰ Sytuacja szczególnie dotkliwa była w okresie kryzysu. Największa pauperyzacja dotknęła posiadaczy małych i średnich gospodarstw, ale również spadły dochody właścicieli majątków ziemskich, czasami nawet o 40%. Niekorzystna relacja między cenami żywności a cenami artykułów przemysłowych, tzw. nożyce cen powodowała, że chłopcy rezygnowali z zakupu większości towarów przemysłowych. Brak ubrań i obuwia był tak dotkliwy, że znaczna część dzieci nie uczęszczała do szkoły, nie mając się w co ubrać. Rezygnowano nawet z kupowania zapalek. Zob. M. Michałek, *Przemiany polskiej wsi w latach 1918-1989*, „Klio” 2013, t. 26, z.3, s. 63.

⁵¹ Problematykę tę poruszają liczne opracowania. Warto wspomnieć o kilku pozycjach dotyczących kobiet w XIX-XX wieku, są to przede wszystkim studia pod redakcją: A. Żarnowskiej i A. Szwarca, *Kobieta i społeczeństwo na ziemiach polskich w XIX wieku*, Warszawa 1995; *Kobieta i edukacja na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, Warszawa 1992; *Kobieta i świat polityki*, Warszawa 1996; *Kobieta i świat polityki. Polska na tle porównawczym w XIX i w początkach XX wieku*, Warszawa 1994; *Kobieta i kultura. Kobiety wśród twórców kultury intelektualnej i artystycznej w dobie rozbiorów i w niepodległym państwie polskim. Zbiór studiów*, Warszawa 1996; *Kobieta i kultura życia codziennego. Wiek XIX i XX. Zbiór studiów*, t. 5, Warszawa 1997; *Kobieta i praca. Wiek XIX i XX. Zbiór studiów*, t. 6, Warszawa 2000; *Kobieta i kultura czasu wolnego. Zbiór studiów*, Warszawa 2001; *Kobieta i małżeństwo. Społeczno-kulturowe aspekty seksualności. Wiek XIX i XX. Zbiór studiów*, Warszawa 2004; *Kobieta i rewolucja obyczajowa. Społeczno-kulturowe aspekty seksualności. Wiek XIX i XX.*; J. Dufirat, *Kobiety w kręgu lewicowej niepodległościowej. Od Ligi Kobiet Pogotowia Wojennego do Ochotniczej Legii Kobiet (1908-1918/1919)*, Toruń 2001; też, *W służbie obozu marszałka Józefa Piłsudskiego. Związek Obywatelskiej Pracy Kobiet* Kraków 2013; E. Kostrzewska, *Ruch organizacyjny ziemianek w Królestwie Polskim na początku XX wieku. Zarys dziejów w świetle prasy*, Łódź 2007; D. Kałwa, *Kobieta aktywna w Polsce międzywojennej. Dylematy środowisk kobiecych*, Kraków 2001; *Działaczki*

Wynikało to przede wszystkim z przesłanek natury ekonomicznej, konieczności podejmowania pracy zarobkowej.

Najwięcej przykładów podejmowanej przez kobiety na wsi pracy zarobkowej dotyczy tej w pobliskich folwarkach i u bogatszych gospodarzy, czy w cegielni. Przy majątkach nadal gromadziła się ludność utrzymująca się z pracy we dworze. Było to dla niej podstawowe źródło utrzymania. Okresowo do prac zatrudniane były też osoby starsze i dzieci⁵². Potwierdzają ten fakt wpisy w pamiętnikach, np.

Chętnie pomagaliśmy przy utrzymaniu porządku przed rezydencją. To była wizytówka całej wsi, tutaj też pracowali nasi rodzice i jeśli my się staraliśmy, to rodzice na koniec miesiąca otrzymywali większą pensję od zarządcy majątku. Dziedzic, widząc jak robimy trawnik, pielimy klomby, czy zamiatamy piasek, często włączał nam radio z polskimi piosenkami i czasem częstował owocami w czekoladzie⁵³.

W sezonie nasilonych prac polowych

całe grupy dziewczuch zbierały się i szły do roboty. W Tłokini np. wrywałyśmy cebulę, kapustę. Najczęściej trzeba było iść do wiązania kraczek żyta i wykopów. My chodziłyśmy przeważnie do Pietrzykowa⁵⁴.

Można było pracować bezpośrednio przy uprawie, zbiorach na polu oraz w obejściu przy inwentarzu. W praktyce zasada równości płac nie była przestrzegana i działała na niekorzyść kobiet. Ze te same prace polowe na wsi tygodniowe zarobki kobiet były przeciętnie dwukrotnie niższe niż zarobki mężczyzn. Mimo to spora grupa pracownic liczyła na stałe zatrudnienie we dworze, co postrzegano na wsi jako awans. Osoby takie często później pomagały rodzinie, organizowały miejsce pracy dla kolejnych domowników⁵⁵.

Kobiety wywodzące się z terenów podmiejskich znajdowały zajęcie najczęściej w domach prywatnych w charakterze kucharek, sprzątaczek, szwaczek, praczek, nianiek czy pokojówek. Nie mogły liczyć na nadmiar hojności, często strawa, dach nad głową i miejsce do spania oraz możliwość „poufałości z państwem” stanowiły rodzaj zapłaty. Dla kobiet wywodzących się z podkaliskich wsi była to i tak okazja do poprawy własnego losu.

Inną możliwością było podjęcie pracy w okolicznych zakładach czy miejskich fabrykach. Koszty utrzymania w mieście przewyższały możliwości utrzymania kobiet pracujących, stąd najczęściej chodziły pieszo do pracy nawet po 20 kilometrów dziennie. W Fabryce Lalek i Zabawek Drewnianych w Opatówku na piętrze była szwalnia, gdzie kobiety szyły sukienki dla lalek. Część tej pracy wykonywano chałupniczo. „Taką robotę

społeczne, feministki, obywatelki. Samoorganizowanie się kobiet na ziemiach polskich do 1918 roku (na tle porównawczym), t. 1-2, red. A. Janiak-Jasińska, K. Sierakowska, A. Szwarc, Warszawa 2008-2009.

⁵² Wynagrodzenie robotnika składało się z części gotówkowej (zasług) i części deputedowej (naturalia). Wg danych z lat 1918-1919 za 8 godzin pracy winno wynosić: dla dorosłego mężczyzny – 5 mk, kobiety – 4 mk, młodzieży – 3 mk. W latach inflacji warunki bytu robotników rolnych pogorszyły się. Aby zrównoważyć budżet domowy robotnik rolny wraz z rodziną ograniczał wydatki na jedzenie, a więc był zmuszony głodować. Za: S. Krzykała, *Podstawowe problemy...*, s. 118-120.

⁵³ M. Halak, *Za dziedzica (część 1)*, „Życie Kalisza” 2018, nr 24, s. 28.

⁵⁴ Janina Antczak (wies Rogal), Wspomnienia. Materiały własne.

⁵⁵ Uposażenie robotnika rolnego zatrudnionego w majątku obejmowało szereg naturalii: mieszkanie, opał, ziemniaki, ziemia pod własną uprawę, utrzymanie inwentarza. Wynagrodzenie pieniężne stanowiło tylko niewielką część.

do domu brała również moja mama, na moje utrapienie, bo z kolei mama zatrudniała mnie do obcinania jakiś tam nitek⁵⁶. Praca trwała przez trzy do ośmiu miesięcy w roku. Mieszkanki podkaliszkich wsi znajdowały też zatrudnienie w kaliskiej Pluszowni, Fabryce Fortepianów, warsztatach i sklepach.

Moja najstarsza siostra Broncia także pokonywała tę trasę. Otrzymała pracę w Kaliszu, mianowicie u pewnej Żydówki, która miała stoisko w wielkiej hali (...) Praca polegała na tym, że właścicielka wydawała jej pokrojone duże chusty do nakrycia w różnych kolorach i do tego odpowiednie nici, a siostra wiązała do nich frędzle⁵⁷.

Coraz częściej np. w sklepach, wiejskich sklepikach sprzedawały kobiety, ale atrakcyjnym zarobkowo miejscem stawało się miasto. Na terenie pogranicza byłych zaborów szczególnie interesujące zarobkowo pozostawały tereny przemysłowe Łodzi oraz sąsiadującego województwa poznańskiego⁵⁸, które postrzegane było jako obszar większego rozwoju technicznego, wyższej organizacji pracy. Kobiety poszukujące zatrudnienia zazwyczaj korzystały z pomocy innych członków rodziny, którzy już tam się osiedlili lub pośredników.

W latach 30. XX w. nasilające się zjawisko przeludnienia agrarnego powodowało, że obecność średnio 40% córek w drobnych gospodarstwach rolnych była zbędna dla funkcjonowania tych gospodarstw. „Zbędne córki” poszukiwały odpłatnej pracy w okolicy, choć popyt był znacznie większy niż podaż. Część młodych kobiet opuszczała wieś, by znaleźć zatrudnienie w przemyśle, rzemiośle, usługach, handlu lub w charakterze pomocy domowej w mieście. Na poszukiwania pracy oddalonej od miejsca zamieszkania wyruszały dziewczęta, niezamężne kobiety pozbawione stabilności ekonomicznej, przejawiającej się w wymiarze dochodowym, a w rezultacie depriwacją potrzeb i niskim poziomem życia.

Na kształtowanie się sytuacji ekonomicznej kobiet wiejskich powiatu kaliskiego wpływ miało myślenie o obowiązkach i obecności w życiu zawodowym i publicznym. Kontynuowały tradycję, ale i wprowadzały zmiany, jakie zachodziły w sferze ekonomicznej, obyczajowej i kulturowej. Stereotypy sięgały do wartości i wzorów związanych z tradycyjnymi rolami kobiecymi i modelu ukształtowanego jeszcze w XIX w. Kobiety skupiały się na pracy i produkcji na potrzeby gospodarstw domowych. Była to praca nieformalna, nieodpłatna.

Dziewczęta przejmowały zazwyczaj rolę gospodyni, która mocno wpisywała się w przestrzeń życiową kobiet wiejskich⁵⁹. Rola ta kreowana była w kontekście ziemi i pracy, zaspokajania potrzeb materialnych rodziny. Małżeństwa zawierane były najczęściej w zgodzie z interesem gospodarskim. Rzadko zdarzały się umowy przedślubne

⁵⁶ J. Piliński, *II listopada 1918 r. w Opatówku*, „Opatowianin”, 1991.

⁵⁷ M. Kocemba, *W cieniu białych brzoź*, Opatówek 2012, s. 26.

⁵⁸ Województwo poznańskie na tle byłego zaboru rosyjskiego i austriackiego, a w szczególności wschodnich kresów, wyróżniało się nowocześniejszą stratyfikacją społeczną, było więc pod tym względem bardziej zbliżone do Niemiec i innych rozwiniętych krajów europejskich aniżeli do krajów Europy Środkowowschodniej. Ważnym elementem było tu nowoczesne, wysoko rozwinięte rolnictwo.

⁵⁹ Wśród pożądanых cech dobrej gospodyni wymieniano: pracowitość, gospodarność, systematyczność, oszczędność, cierpliwość, dbałość o czystość i higienę domu, umiejętność planowania, zapobiegliwość, posłuszeństwo, uległość wobec męża i pogodę ducha. Dobra matka-gospodyni była podporą całej rodziny. Kierowała pracą innych, planowała ją. Efekty jej pracy oceniano na podstawie wyglądu najbliższych, estetyki prowadzonego przez nią gospodarstwa i sposobu przyjmowania gości.

i dotyczyły raczej bogatszych gospodarzy. Wyznacznikiem pozycji panny na wydaniu była zamożność jej rodziny, ilość posiadanego majątku i przygotowane wiano.

Podobałam się chłopakom, ale w domu bieda była. Raz jeden przyniósł mi nowe trepki i sam zrobił dla mnie wałkownicę. Jak zobaczył moją gospodarkę, trepki i wałkownicę zabrał i więcej nie przyszedł⁶⁰.

Biedne panny rzadko mogły liczyć na dobry ożenek.

Ta, która z domu niewiele dostała, później na łasce męża była i poniewierana. Nawet dwa worki mąki czy coś z drobiu stanowiło posag⁶¹.

Śluby organizowano w domach we własnym zakresie. Stroje ślubne były takie, na jakie pozwalała zamożność rodziny.

Moja siostra chodziła do pracy codziennie 20 kilometrów, żeby sobie na materiał na suknię do ślubu zarobić. W końcu kupiła w Kaliszu błękitny i z tego miała ślubną suknię⁶².

Małżeństwo na wsi oznaczało kres młodości i przejście do grupy gospodarzy i gospodyń⁶³. Realizacja funkcji prokreacyjnej w rodzinie chłopskiej miała istotne znaczenie i wiązała się z zainteresowaniem środowiska. Rodzenie i opieka nad dziećmi stanowiły podstawowe zadanie kobiety. Cięża nie zwalniała przyszłych matek ze spoczywających na nich obowiązków. Jak kobieta poczuła się lepiej, wracała do pracy. Często zabierała dziecko w pole, bo musiała je karmić. Takie sytuacje nie były odosobnione. Warunki do rodzenia dzieci na wsi często odbiegały od standardów, pozbawione były podstawowych zasad higieny. Funkcjonowały na wsiach kobiety-babki akuszerki, które pomagały położnicy. Na opiekę medyczną i pomoc lekarza zazwyczaj mieszkańców wsi nie było stać. Powszechne były sytuacje, kiedy kobieta, rodząc kolejne dziecko, opadała z sił lub umierała. Stan zdrowia chłopek był wyraźnie gorszy niż kobiet mieszkających w mieście, a wyniszczająca praca prowadziła do krótszej przeciętnej długości życia. Brakowało stałej opieki lekarskiej dla dzieci i kobiet, bezpłatnej pomocy akuszeryjnej i wskazówek higienicznych, które zapobiegałyby chorobom i zmniejszały śmiertelność niemowląt przy narodzinach⁶⁴. Na terenie powiatu kaliskiego od 1925 r. wprowadzono instytucje lekarza rejonowego, który jednocześnie był lekarzem szkolnym⁶⁵. Sytuacja na wsi kaliskiej poprawiła się w latach trzydziestych⁶⁶.

⁶⁰ Janina Antczak, Wspomnienia.

⁶¹ Helena Trzebińska (wieś Koźlątków), Relacja ustna. Materiały własne.

⁶² Janina Antczak, Wspomnienia.

⁶³ Młode mężatki powielaly drogę życiową matek. Najczęściej przenosiły się po ślubie do domu męża. Tutaj musiały nawiązać dobre relacje z członkami rodziny i najczęściej podporządkować się gospodyni, zazwyczaj matce męża.

⁶⁴ S. Bujak-Boguska, *Doniosłe obowiązki kobiet*, „Gazeta Chłopska” 1927, nr 18, s. 4.

⁶⁵ Koszty leczenia biednych mieszkańców pokrywały gminy. Na wsiach większość pozostawała poza systemem świadczeń. Lekarze pracujący na wsi borykali się z brakiem zaplecza, nie byli w stanie objąć często rozległego obszaru. Zdarzało się, że za swe usługi otrzymywali zapłatę w naturze (najczęściej jajka, drób, płody rolne).

⁶⁶ W 1933 r. w ramach organizacji zdrowia publicznego przyjęto powiatowy plan sanitarny.

Gospodyni wiejska była powiązana całokształtem prac z działalnością męża, powinna posiadać znajomość należytego gospodarowania w domu, w obejściu, w ogrodzie⁶⁷. Żadne szczytne cele i dobro ogólne nie usprawiedliwiały zaniedbania podstawowych obowiązków kobiety zamężne⁶⁸. Szczególne niebezpieczeństwo dostrzegano w aktywności zawodowej kobiet, upatrując w niej przyczyn kryzysów w rodzinie, upadku norm moralnych i obyczajowych.

Członkowie rodziny byli głęboko przywiązani do swego gospodarstwa. „Wszyscy do pracy wstawali o świcie, a kończyli zajęcia o zmroku. Zimą po całych dniach młócili chłopcy zboże cepami”⁶⁹. Dzień pracy gospodyni zaczynał się już od 4 rano, a kończył wieczorem⁷⁰. W zwyczaju niektórych mieszkanki wsi kaliskich pozostawał obowiązek mówienia o planowaniu i wykonaniu pracy. „Trzeba było mieć czym się wykazać i pochwalić, ile to się nie narobiło lub nie narobi [...]”⁷¹. Kobiety były przepracowane, pozbawione prawa do wypoczynku, co skutkowało szybką utartą zdrowia. Pewne odstępstwa od utartych schematów przyjmowane były niechętnie:

babcia opowiadała mi, że gdy przyszła po ślubie do dziadka, teściowa na nią patrzyła i oceniała robotę. Nie lubiła, kiedy używała wymyślnych narzędzi czy próbowała szybciej wykonać pracę. W jej wsi niektóre rzeczy robiło się inaczej, bardziej po poznańsku⁷².

Starsze pokolenie wyżej ceniło pracę w gospodarstwie i zdobywaną poprzez nią naukę niż wiedzę książkową, która w ich mniemaniu przyzwyczajała do lenistwa.

Obyczaje zakazywały kobiecie na wsi pracy tzw.

męskimi narzędziami, ale też zakazywały mężczyźni podejmować prace w obrębie gospodarstwa domowego i przy innych typowo »babskich« obowiązkach. Przy takim podziale zajęć, pracy dla kobiet zawsze było pod dostatkiem, ich dzień pracy – latem czy zimą – zawsze był w rodzinie najdłuższy a wypoczynek najkrótszy⁷³.

Badania ankietowe przeprowadzone w latach trzydziestych wykazały, iż w gospodarstwie około 2,5 ha kobieta pracowała ok. 3400-3500 godzin, w większych gospodarstwach ponad 4000 godzin w roku. Pochłaniało to od 40 do 66 % czasu, z czego 40 % zajmowało prowadzenie gospodarstwa domowego. Gospodyni pracowała przeciętnie 500 godzin dłużej niż gospodarz⁷⁴.

⁶⁷ M. Śliwa, *Wzorzec osobowy kobiety socjalistki* [w:] *Kobieta i edukacja na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, t. 2, red. A. Zarnowska, A. Szwarz, Warszawa 1995, s. 168

⁶⁸ D. Kałwa, *Kobieta aktywna...*, s. 63.

⁶⁹ Antonina Matczak, *Wspomnienia*. Rękopis z 30.06. 1989 r., s. 33

⁷⁰ W okresie żniw dzień kobiety na wsi rozpoczynał się wcześniej, bowiem przybywało zajęć związanych z obróbką zebranych płodów rolnych. Jesienią kobiety zajmowały się wykonywaniem robótek ręcznych i robieniem przetworów, natomiast zimą przędły, tkwały i szyły, darły pierze.

⁷¹ Janina Antczak, *Wspomnienia*.

⁷² D. Sobczak (wieś Goliszew), *Relacja ustna*.

⁷³ Obyczaj chłopski zakazywał kobiecie jedynie udziału w pracy z końmi i doglądaniu ich, gdyż był to obowiązek gospodarza. Zob. H. Bednarski, *Przemiany społecznej roli kobiet wiejskich*. *Studium historyczno-socjologiczne*, [https://repozytorium.ukw.edu.pl/bitstream/handle/item/5203/Przemiany społecznej roli kobiet wiejskich.pdf?sequence=1&isAllowed=y](https://repozytorium.ukw.edu.pl/bitstream/handle/item/5203/Przemiany%20spo%lecznej%20roli%20kobiet%20wiejskich.pdf?sequence=1&isAllowed=y) [dostęp: 22.08. 2019 r.]

⁷⁴ W. Staniewicz, *Przedmowa*, [w:] J. Curzytek, *Organizacja pracy w gospodarstwach włościańskich*.

Czynnościom tradycyjnie przynależącym do mężczyzn przypisywano wyższą rangę, kobietom natomiast pozostawiano te zajęcia, które wymagały bezpośredniego kontaktu z ziemią: zbieranie zboża, żęcie sierpem, wykopki, pielenie czy prowadzenie przydomowego ogródka. Opisywanemu podziałowi podlegała także opieka nad żywym inwentarzem: mężczyzna zasadniczo doglądał zwierząt pociągowych, konia czy wołu, kobieta – krów, świń i ptactwa. O ile gospodarz miał decydujący głos w kwestiach uprawy czy hodowli, o tyle domeną gospodyni było ognisko domowe i zajęcia z nim związane: utrzymanie czystości w chacie, opieka nad dziećmi, przygotowywanie posiłków czy sporządzanie i czyszczenie odzieży. Domowe zajęcia kobiece powszechnie uchodziły za mniej wartościowe i lżejsze od tradycyjnie męskich prac gospodarskich, choć w rzeczywistości były bardziej absorbujące i pochłaniały więcej czasu.

Pomimo wielkiego zróżnicowania organizacji produkcji i braku ujednoczenia większości typów pracy wykonywanych przez kobiety, warto zaznaczyć, iż coraz częściej generowały one dochody na rzecz własnych gospodarstw domowych, poszerzały swoją autonomię, rozwijały samodzielność często pod patronatem kobiecych, inteligenckich oraz ziemiańskich elit (Koła Gospodyń Wiejskich, Koła Ziemianek, organizacje społeczne, spółdzielcze różnego typu), z większym lub mniejszym wpływem Kościoła katolickiego i duchowieństwa⁷⁵. W latach 30. XX w. zaznacza się wzrost udziału kobiet wsi kaliskiej w generowaniu dochodów na rzecz rodziny, co jest konsekwencją ogólnopolskiej tendencji. Następował czas przemian cywilizacyjnych związanych z procesami modernizacji życia społecznego i ekonomicznego na wsi. Na wiejskiej scenie lokalnej pojawiały się aktywne kobiety chłopki podejmujące pracę w spółdzielniach np. w Liskowie, Rychnowie. Organizowały się na rzecz produkcji masła i innych przetworów mlecznych czy wypieku chleba, hodowli drobiu.

Kobiety wiejskie w okresie międzywojennym przechodziły proces socjalizacji, który bardziej widoczny stał się w okresie lat trzydziestych. Zmienia się sytuacja na wsi, a co za tym idzie rola gospodarstwa kobiecego. W doborze małżonków coraz ważniejszą rolę odgrywa uczucie miłości i przyjaźni, a nie jak dawniej – ziemia i posag. Wzrasta świadomość higieny, organizowana pomoc medyczna na wsi przyczynia się do zmniejszenia śmiertelności dzieci i położnic. Zmniejsza się liczba dzieci w rodzinie. Choć wyposażenie gospodarstwa tak rolnego jak i domowego nadal jest dość ubogie, to zaznaczyć należy, iż pojawiają się maszyny rolnicze, nawozy oraz sprzęty domowego użytku wzorowane na miejskich.

W kształtowaniu osobowości, postaw coraz większą rolę odgrywa edukacja. Pojawiają się nowe drogi awansu społecznego i rozwoju zawodowego. Często potrzeba realizacji się w roli innej niż ta określona przez tradycję wiązała się z koniecznością opuszczenia wsi lub brakiem powszechnej akceptacji miejscowej społeczności. Środowiska wiejskie stopniowo oswajały się z wzorami utrwalonymi w mieście. Na sytuację ekonomiczną kobiet wiejskich wpływały założenia prowadzonej polityki państwa, wzorce kulturowe funkcjonujące w świadomości społecznej, pozycja społeczna, życiowe doświadczenia. Istotny był też niski poziom materialny ludności, zapóźnienie cywilizacyjne oraz powolne tempo przemian na wsi i słaba dynamika przekształceń w sferze społeczno-zawodowej.

Na podstawie materiałów rachunkowych 5 gospodarstw z województw południowych, Warszawa 1935, s. 121.

⁷⁵ E. M. Kostrzewska, *Zmieniamy siebie i wieś. Chłopskie społeczniczki z portfolio ziemianki okresu II Rzeczypospolitej*, „Zeszyty Wiejskie” 2016, z. XXII, s. 613.

Według ogólnie przyjętej definicji L. Robbinsa ekonomia zajmuje się badaniem indywidualnych wyborów, których jednostki dokonują w sytuacji różnych i ograniczonych zasobów, aby osiągnąć zamierzony cel. Zagadnienia z zakresu ekonomii takie jak poziom życia, pozycja kobiet na rynku pracy, wartość ekonomiczna pracy w gospodarstwie domowym i obowiązków związanych z opiekowaniem się innymi, mimo upływu czasu, nadal pozostają w obszarze zainteresowań wielu dyscyplin naukowych. Jednym z najważniejszych zadań będących determinantą rozwoju ekonomiczno-społecznego wydaje się być zmiana świadomości dotyczącej ról kobiet w sferze prywatnej i publicznej prowadząca do lepszego zrozumienia relacji gospodarczych w społeczeństwie.

SYTUACJA EKONOMICZNA Kobiet WIEJSKICH POWIATU KALISKIEGO W OKRESIE MIĘDZYWOJENNYM. WYBRANE ASPEKTY DZIAŁALNOŚCI

Słowa kluczowe: kobiety wiejskie, powiat kaliski, sytuacja ekonomiczna kobiet, praca zarobkowa kobiet, wieś międzywojenna

Ważnym osiągnięciem w okresie międzywojennym było przyznanie kobietom w Polsce biernego i czynnego prawa wyborczego. Mimo to mieszkanki wsi kaliskiej (podobnie jak i w całym kraju) stykały się z wieloma problemami, które miały wpływ na kształtowanie się ich sytuacji ekonomicznej i społecznej. W artykule podjęto próbę określenia ich poziomu życia, na który składały się takie czynniki jak: praca zarobkowa i praca na rzecz gospodarstw domowych oraz sytuacja życiowa często wynikająca z pełnionych ról społecznych. Celem opracowania jest przedstawienie ich kondycji ekonomicznej i społecznej w oparciu o wybrane przykłady. Powyższe opracowanie nie wyczerpuje problemu i nie daje pełnego obrazu sytuacji kobiet wiejskich żyjących w okresie II RP na terenie powiatu kaliskiego, ale przybliża najistotniejsze jego aspekty a tym samym daje wyobrażenie o jego całokształcie.

ECONOMIC SITUATION OF WOMEN IN KALISZ COUNTY DURING THE INTERWAR PERIOD. SELECTED ACTIVITY

Keywords: rural women, Kalisz County, economic situation of women, paid work of women, interwar countryside

Giving the active and passive voting rights to women was one of interwar Poland's most important achievements. Despite this, women of the Kalisz County (much like in the rest of the country) faced many problems which influenced their economic and social situation. This article is an attempt to give an insight into their standard of living, influenced by factors such as: their gainful employment, their household activities, and their living situation, often stemming from their social roles. The purpose of this work is to present their economic and social condition, based on selected examples. The essay hereinafter does not present said issue nor the situation of rural women living on the territory of Kalisz County in the Interwar Poland in its full, however it does present the most important aspects, therefore giving an idea of the overall state of the issue.

Bibliografia:

Źródła:

Antczak J., Wspomnienia. Materiały własne
Maczak A., Wspomnienia. Rękopis z 30.06. 1989 r.
Sobczak D., Relacja ustna.
Trzebińska H., Relacja ustna. Materiały własne.

Źródła drukowane:

Dekret Naczelnika Państwa z 28 listopada 1918 r. w sprawie ordynacji wyborczej, „Dziennik Praw Państwa Polskiego” nr 18, poz. 46
Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej, Statystyka Polski, t. XVI, Pierwszy Powszechny Spis Rzeczypospolitej Polskiej z dn. 30 IX 1921 r., województwo łódzkie, Warszawa 1928.
Statystyka Polski, seria C, z. 77. Polska 1918-1988. Materiały i opracowania statystyczne NSP. Ludność i mieszkania, Warszawa, 1990.

Prasa:

„ABC Kaliskie” – 1938
„Gazeta Chłopska” – 1927
„Opatowianin” – 1991

Opracowania:

Brannon J. (2002), *Psychologia rodzaju*, Gdańsk
Chomać R. (1968), *Zmiany własnościowej struktury agrarnej guberni kaliskiej w latach 1864-1914*, „Rocznik Kaliski”, t. I.
Dufirat J. (2020), *W okresie powolnej modernizacji. Kobieta w II Rzeczypospolitej – próba bilansu*, „Prace Historyczne”, nr 147, z. 4
Giddens A. (2006), *Socjologia*, Warszawa
Kocemba M. (2012), *W cieniu białych brzoź, Opatówek*
Kałwa D. (2001), *Kobieta aktywna w Polsce międzywojennej. Dylematy środowisk kobiecych*, Kraków.
Kostrzewska E. M. (2016), *Zmieniamy siebie i wieś. Chłopskie spółdzielczki z portfolio ziemianki okresu II Rzeczypospolitej*, „Zeszyty Wiejskie”, z. XXII
Krzykała S. (1970), *Podstawowe problemy gospodarcze i społeczne robotników rolnych w Polsce w latach 1918-1939*, „Rocznik Lubelski”, nr 13
Leszczyńska C., Mędrzecki W. (2014), *Wstęp*, „Metamorfozy Społeczne”, t. 9
Mędrzecki W. (2015), *Materialne uwarunkowania życia społecznego*, „Metamorfozy Społeczne”, t. 10
Michałek M. (2013), *Przemiany polskiej wsi w latach 1918-1989*, „Klio”, t. 26.
Mierzecki W (2000), *Praca zarobkowa kobiet w środowisku robotniczym w Polsce międzywojennej*, [w:] *Równe prawa i nierówne szanse. Kobiety w Polsce międzywojennej*, red. A. Żarnowska, A. Szwarc, Warszawa
Orczyk J. (1963), *Produkcja zbożowa Wielkopolski w latach 1929-1939*, Poznań
Pietrzak M. (2000), *Sytuacja prawna kobiet w Drugiej Rzeczypospolitej*, [w:] *Równe prawa i nierówne szanse. Kobiety w Polsce międzywojennej*, (red.) A. Żarnowska, A. Szwarc, Warszawa.

- Renzetti C. M., Curran D. J (2005), *Kobiety, mężczyźni i społeczeństwo*, Warszawa
- Sieradzka A. (2013), *Moda w przedwojennej Polsce*, Warszawa
- Słodowa M. (1971), *Rolnictwo w powiecie kaliskim w latach 1929-1939*, „Rocznik kaliski”, t. VIII.
- Staniewicz W. (1935), *Przedmowa* [w:] J. Curzytek, *Organizacja pracy w gospodarstwach włościańskich. Na podstawie materiałów rachunkowych 5 gospodarstw z województw południowych*, Warszawa
- Stempień L. (2006), *Dzieje Ziemi Kaliskiej Brzeziny-Dzięcioły i okolice*, Szczecin
- Stosunki rolnicze Królestwa Kongresowego* (1918), red. S. Janicki, Warszawa
- Śliwa M. (1995), *Wzorzec osobowy kobiety socjalistki* [w:] *Kobieta i edukacja na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, t. 2, red. A. Żarnowska, A. Szwarc, Warszawa.
- Śmiecińska M. (2004), *Blask malej ojczyzny. Gmina Blizanów wczoraj i dziś*, Blizanów-Kalisz
- Szczepański B. (1974), *Wychodźstwo sezonowe i emigracja zamorska, z terenu ziemi kaliskiej w końcu XIX i na początku XX stulecia*, „Rocznik Kaliski”, t. VII
- Wańka D. (2000), *Koźminek. Zarys dziejów*, Kalisz
- Wosińska W. (1998), *Płeć a zachowanie społeczne*, [w:] *Encyklopedia psychologii*, W. Szewczuk (red.), Warszawa
- Zachorowska-Mazurkiewicz A. (2013), *Gender w teorii ekonomii – wprowadzenie do ekonomii feministycznej*, „Studia i Prace Wydziału Nauk Ekonomicznych i Zarządzania”, nr 33
- Załęski W. (1876), *Statystyka porównawcza Królestwa Polskiego*, Warszawa
- Żarnowski J. (2000), *Praca zawodowa kobiet w Polsce międzywojennej* [w:] *Kobieta i praca. Wiek XIX i XX*, t. 6, red. A. Żarnowska, A. Szwarc, Warszawa

Źródła internetowe:

- Statystyka w II Rzeczypospolitej, Statystyka w II Rzeczypospolitej - Niepodległa - stulecie odzyskania niepodległości* (niepodlegla.gov.pl)
- Ile zarabiano i co można było kupić za średnią płacę w przedwojennej Polsce. Pensje i ceny w II RP*, <https://historia.org.pl/2018/07/22/ile-zarabiano-i-co-mozna-bylo-za-to-kupic-w-przedwojennej-polsce-pensje-i-ceny-w-ii-rp>
- Bednarski H., *Przemiany społecznej roli kobiet wiejskich. Studium historyczno-socjologiczne*, https://repozytorium.ukw.edu.pl/bitstream/handle/item/5203/Przemiany_spoecznej_rol_i_kobiet_wiejskich.pdf?sequence=1&isAllowed=y